

BOZKURTAN HIZIR'A TÜRK HALK ANLATMALARINDA KILAVUZ

Guide in Turkish Folk Narratives From Gray Wolf to Hızir

Mustafa DUMAN*

ÖZ

Halk anlatmaları, ait olduğu toplumun zihin dünyasını yansıtan halk bilgisi ürünleridir. Halk anlatmalarını yaratan ve aktaran toplumun sosyal hayatındaki değişiklikler, anlatmaların da içerik ve yapısının değişmesine sebep olur. Halk anlatmaları, dönemin sosyal şartlarına uygun olarak değişse de anlatmaların içerisinde yer alan bazı unsurlar, sosyal hayattaki değişmelere rağmen sabit kalır. Değişmez nitelikteki bu sabit iskelet yapılar, insan zihninde bulunan ve belli ihtiyaçlara cevap veren işlevsel özelliklere sahip unsurlardır. Halk anlatmalarının çoğunda yer alan “olağanüstü kılavuz varlık” bu iskelet yapılarından biridir. “Direnci kültür unsuru” ya da “arketip” olarak adlandırılabilir bu varlık, tezahür biçiminin somut olmadığı, yalnızca prensipte belirlenen, değişmez bir anlam çekirdeğine sahip olduğu ve ancak rüyalar ya da halk bilgisi ürünleri vasıtasıyla somutlaştırıldığı bilinmektedir. Bu makalede, Türk toplumunun İslamiyet’i kabul etmesinden önceki ve sonraki dönemlerde oluşan halk anlatmaları, daha özelden ise Türk destanları, “olağanüstü kılavuz varlık” bakımından değerlendirilmiştir. İslamiyet öncesi döneme ait anlatmalarda “bozkurt”, İslamiyet’in kabulünden sonra teşekkül eden anlatmalarda ise, “Hızır” olarak karşımıza çıkan olağanüstü kılavuzdaki bu değişimin sebepleri sorgulanmıştır. Bunun yanı sıra, “kılavuz bozkurt” ve “kılavuz Hızır” örnekleri üzerinden, Türk destanlarının hemen hemen hepsinde yer alan ve destan kahramanına yol gösteren, “olağanüstü kılavuz varlık”ın betimlemesinde kullanılan ortak unsurlar, maddeler halinde belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kılavuz, bozkurt, Hızır, adaptasyon, arketip.

ABSTRACT

Folk narratives are folklore products that reflect imaginary world of a society whom they belong to. Changes in social life in a society that creates folk narratives and transfers them from past to future generations, also cause changes in the structure and content of narratives. Even though folk narratives change in accordance with the social conditions, some elements in the narratives stay stable despite changes in social life. These constant skeleton structures are the elements that exist in the human mind and have functional roles in responding to certain human needs. One of these skeleton structures is “supernatural guide being” that appears in most of the folk narratives. It is known that this being which could be named as “resistant cultural element” or “archetype”, doesn’t manifest physically; it is just determined as a principle, has unchangeable meaning and is materialized only through dreams or folklore products. In this article, folk narratives, especially Turkish epics, formed in Turkish society before and after accepting Islam were evaluated in point of “supernatural guide being”. The reasons for changes in “supernatural guide” that appears as “gray wolf” in narratives formed before and as “Hızır” in narratives formed after acceptance of Islam in Turkish society, were questioned. In addition to this, common elements used in portraying “supernatural guide being” that appears in almost every Turkish epic and guides the hero of epic, were determined using the examples of “gray wolf guide” and “Hızır guide”.

Key Words

Guide, gray wolf, Hızır, adaptation, archetype.

Giriş

Kültür, bir toplumun tarihi süreç içerisindeki sözlü ve yazılı tüm birikimlerini bünyesinde harmanlayabilen, bu yönüyle değişim-dönüşüm

sürecine açık anlam aralığına sahip bir kavramdır. Kavram içerisinde var olan öğeler, değişim sürecinde bazen eskiyle bağını koparmadan kendini güncelleyerek varlığını devam ettirir

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, m.duman66@gmail.com.

bazen de çağın gereksinimlerine cevap vermediği için unutulur. Kültürü yaratan, kullanan ve aktaran birey ve toplum, değişim temelinde yeniden gerçekleşme, yenilenerek yeni bir döneme girme amacındadır. Bu yenilenme ve değişim süreci “eski”nin temeli üzerine kurulur ve süreklilik arz eder (Özdemir 2006: 15-16).

Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle yeni bir kültür dairesine geçmeleri, zaman içerisinde, mazide kalan kültürel her türlü birikimin ya İslami bir kıfaya büründürülmesi ya da unutulması sonucunu doğurmuştur. Bu adaptasyon ve unutmaya sürecinin izlerini, en somut şekilde, muhtelif zamanlarda oluşmuş destanlarda takip edebiliriz. Bu anlatmalar içerisinde yer alan olaylar, kahramanlar ve motifler, yeni kültür çevresinin edinimleriyle dönüşüm süreci içerisine girerek güncelliğini koruma eğiliminde olmuştur.

Bu noktada Raoul Rosière’nin “Epik Kanunları”nda, efsaneler hakkında ileri sürdüğü görüşleri, destanların da dâhil olduğu tüm halk anlatmaları için düşünebiliriz. Rosière’nin kanunlarının konumuzla ilgili son iki maddesi, “Transpoze olabilme (yer değiştirebilme) kanunu (*la loi des transpositions*): Hatırası zayıflayan, unutmaya yüz tutan bir anlatı tipine bağlı olan anlatmalar, daha meşhur bir anlatı tipine bağlı olarak anlatılır.” ve “Adapte olabilme kanunu (*la loi des adaptations*): Çevre değiştiren her anlatı, kendisini yeni çevresinin sosyal ve etnografik şartlarına adapte eder, değişir.” şeklindedir (Gennep 1912: 284).

Rosière’nin ileri sürdüğü bu gö-

rüşleri Türk destanlarından hareketle yorumlayacak olursak; İslamiyet öncesi dönemde oluşturulmuş ya da İslami dönemde oluşmasına rağmen bünyesinde eski inanç sistemine ait öğeler barındıran Türk destanlarında yer alan ve o dönemde sahip olunan inanç sistemini yansıtan unsurların, yeni dinin kabulüyle birlikte yeni bir çevreye girdiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle, destanlarda yer alan ve hâlihazırda unutulmaya yüz tutan bazı unsurların yerini İslamiyet’le birlikte tanınan, bilinen yeni unsurlara bıraktığı söylenebilir.

Dönemin şartlarına uygun olarak değişse de anlatmalar içerisinde yer alan bazı unsurlar, sosyal hayattaki değişmelere rağmen sabit kalır. “Direnci kültür unsuru” olarak adlandırılacak bu yapılar, insan zihninde bulunur ve belirli bir işlevi üstlenir. Carl Gustav Jung’un “arketip” olarak adlandırdığı ve psikolojik tahlillerle ortaya koyduğu direnci kültür unsurlarından biri de, halk anlatmalarının çoğunda yer alan “olağanüstü kılavuz varlık”tır (bk. Jung 2009).

Makalemizin kuramsal alt yapısını, Rosière’nin ileri sürdüğü “yer değiştirebilme” ve “adapte olabilme” kanunları oluşturacaktır. Bu çerçevede öncelikle, Türk kültüründe İslamiyet’le tanışmadan önceki halk bilgisi ürünleri içerisindeki bazı unsurların İslamiyet’le başlayan adaptasyon süreci, “olağanüstü kılavuz varlık” örneğinde değerlendirilecektir. Ardından, Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden önceki döneme ait anlatmalarında yer alan “kılavuz bozkurt” ve İslamiyet sonrası Türk halk anlatmalarında yer alan “kılavuz Hızır”ın

özellikleri ve metinlerdeki işlevleri hakkında bilgi verilecektir. Bu iki olağanüstü varlığın anlatmalardaki kullanımlarından örnekler verilerek, kılavuz bozkurttan kılavuz Hızır'a giden değişim süreci açıklanacaktır. Ayrıca incelememizde, bir anlatı türünün dönüşümü üzerinde ayrıntılı olarak durmaktan ziyade, destanlar içerisinde var olan, İslamiyet'ten önce "bozkurt", İslamiyet'in kabulüyle "Hızır" şeklinde karşımıza çıkan ve kılavuzluk görevi üstlenen arketipin somutlaştırılma sürecine dikkat çekilecektir. Bunun yanı sıra makalemizde, "kılavuz bozkurt" ve "kılavuz Hızır" örnekleri üzerinden, Türk destanlarının hemen hemen hepsinde yer alan ve destan kahramanına yol gösteren, bu yönüyle dirençli kültür unsuru olarak adlandırılabilir "olağanüstü kılavuz varlık"ın betimlemesinde kullanılan ortak unsurlar belirlenecektir.

1. Türk Halk Anlatmalarında Adaptasyon Süreci ve Kılavuz

Rosiére'nin adaptasyon kanunu, "çevre değiştiren her anlatma, yeni çevrenin sosyal ve etnografik şartlarına kendisini adapte eder" fikrini içerir ve "yer değiştirebilme" kanunuyla birlikte birbirini tamamlayan bir yapı arz eder. Kanun bu yönüyle halk anlatmalarındaki varyantlaşma sürecine işaret eder. Bu süreç içerisinde belirli bir çevrenin sosyal, siyasi, kültürel ve dini şartlarına bağlı biçimde oluşan bir anlatma, çeşitli sebeplerle farklı bağlamlarda, icra yoluyla yeniden oluşturulduğunda adaptasyon sürecine girer ve söz konusu değişim başlar. Bu duruma örnek olarak, Taranacı bakışlarına ait; "...*Dihkançığa pir bolgan / Hazreti Hızır atadur, sizdin*

medet tileymen / Derdige deva tileymen Mataçığa pir bolgan... [Çiftçilere hazreti Hızır pir olmuştur, sizden medet diliyorum, (hastanın) derdine deva diliyorum. Dokumacıya pir olan...] (İnan 2006: 121-122) duası ile Kırgız baksılarına ait bir duadaki; "...*En ülkeni Aslan bab en kişisi Alaçakap / Sizden medet tileymen, Kazı Kurt ata evliya / Arı cakta Kingrak bar, beri cakta Karak bar... (...en büyüğü Aslan bab, en küçüğü Alaçakap, sizden medet diliyorum Kazı Kurt ata evliya! Öte yanda Kingrak var, bu tarafta Karak var.)* (İnan 2006: 135-142) ifadeleri verilebilir. Duaların ilkinde Hızır'dan, ikincisinde ise, kurttan medet dilediği görülmektedir. Farklı Türk boylarına ait bu dualar, birbirinin varyantı olmasa da muhteva ve işlev açısından ortaklık arz etmektedir. Duaların ilkinde Hızır'dan, ikincisinde ise kurttan medet dileniyor olması, işlevsel açıdan "ihtiyaç duyulan" bir durumun/varlığın adaptasyon sürecine işaret etmektedir. Söz konusu süreç, insan zihninde her zaman var olan ve birey ya da toplum tarafından daima ihtiyaç hissedilen arketiplerin, farklı somut varlıklar vasıtasıyla ifade edilmesi sonucunu doğurur. Bu varlıkların somut göstergelerindeki dikkat çeken farklılıkları, bireyin ya da toplumun inanç boyutunda yaşadığı değişim ve dönüşümlerin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.

Söz konusu adaptasyon ve değişim sürecini yaratılış mitlerinden ve ilk dönem efsanelerinden başlamak suretiyle tüm halk anlatmalarında takip etmek mümkündür. Bu anlatmalar içerisinde yer alan bazı ifadeler İslamiyet'ten önceki Türk inanç siste-

minde insanlara yolda kaldıkları, hastalandıkları, kıtlık çektikleri vb. zor durumlarda yardım eden bazı yardımcı iyelerin mevcudiyetini göstermektedir. İnanç sisteminde yer alan bu iyeler Oğuz Kağan Destanı'nda olduğu gibi bazen bozkurt şeklinde tezahür etmektedir. İslamiyet'in kabulüyle birlikte dönüşüm sürecine girdiği görülen bu iyelere ait fonksiyonların artık tamamının İslami bir çehreye bürünmeye başladığı dikkati çekmektedir. Bu değişim ve dönüşümün Hızır'ı, zamanla, her türlü konuda kendisinden yardım dilenilen bir varlık olarak tasavvur edilir hale getirmiş olduğu görülmektedir. Burada söz konusu edilen durum, eski Türk inanç sisteminde var olan ve halk anlatmalarında "bozkurt" şeklinde karşımıza çıkan yardımcı iyenin Hızır'a dönüşmesi değil, toplumsal bir ihtiyaca cevap veren ilahi unsurların, inanç sistemindeki değişimle birlikte Hızır şeklinde yeniden tasvir edilmesidir.¹ Bu duruma Jung da dikkat çekmiş ve yaşlı bilge adam (Hızır) ya da olağanüstü özelliklere sahip hayvan (bozkurt) şeklinde somutlaştırılan "ruh arketipi"nin, insanın "idrak", "iyi bir tavsiye", "karar", "plan" gibi şeylere ihtiyaç duyduğu ve bunlara kendi imkanlarıyla ulaşamadığı durumlarda ortaya çıktığını ve böylece, insanın "yetersizliğini" telafi ettiğini dile getirmiştir (2009: 86).

Türk destanlarında kılavuz varlık örneğine, Rosière'nin, anlatıların transpoze ve adapte olabilme kanunları çerçevesinde tekrar dönecek olursak; Oğuz Kağan Destanı'nda, gök yeleli bir bozkurdun Oğuz'a kılavuzluk etmesi örneği üzerinde durmamız gerekecektir. Bozkurdun gösterdiği

yolda hedefine doğru ilerleyen Oğuz, bu kılavuzluğun neticesinde, yaptığı mücadelelerin her birini başarıyla sonuçlandırmaktadır. Gök Tanrı'yla ilişkili "gök" ve "boz" sıfatlarına sahip ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilciliğini üstlenmiş, gücün ve iktidarın timsali ve tüm bu yönleriyle Türk kültüründe en eski dönemlerden itibaren belirli bir kutsallığın atfedildiği kurt, bu destanda motif olarak önemli bir role sahiptir. İslamiyet'le birlikte kabul görmeye başlayan insanın "eşref-i mahlukat" olduğu inancı, insan dışındaki varlıkların kutsiyetinin hoş görülmemesi gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Böylece; kutsal olarak kabul edilen bir hayvanın kılavuzluğu yerine, yeni bir kılavuza ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç neticesinde, İslamiyet öncesi dönemlere ait anlatmalarda karşılaşılan gök yeleli bozkurt, İslamiyet sonrası dönemlerde yerini Hızır'a bırakmış ve kılavuzluk işlevinin devamlılığı bu şekilde sağlanmıştır.

Bozkurt ve Hızır'ın anlatılardaki rolü üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Özkul Çobanoğlu, kılavuz bozkurt motifinin değişimi üzerine yaptığı çalışmada durumu örnekleriyle ortaya koymuş, halk anlatmalarında kılavuz kurt motifinin halen var olduğunu iddia etmiştir (1997: 165-173). İsmet Çetin ise, İslamiyet öncesi Türk inanç sisteminde darda kalanlara yardım ettiğine inanılan *Kıdır İyesi* ve bu iyenin İslamiyet'in kabulüyle birlikte önce evliyalara, sonra Hızır'a dönüştüğü hakkında bilgi vermiştir (2002: 30-34). Öcal Oğuz ise, *Boz Atlı Yol İyesi*'nin, İslamiyet sonrasında Hızır'a dönüşerek varlığını devam ettirdiğini belirtmiştir (2002: 82). Aynı görüşü Doğan

Kaya'nın *Boz Atlı Hızır İyesi* hakkında verdiği bilgilerde de görmekteyiz (2007: 170). Mevcut halk anlatmalarını incelediğimizde, İslamiyet öncesi destan ve efsanelerde kahramana yol göstererek yardım eden Tanrısal varlığın bozkurt, İslamiyet tesiriyle şekillenen destanlarda ise Hızır olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle, bu hususta yapılmış çalışmalardan farklı bir noktaya dikkat çekerek, Türk destanlarındaki kılavuz bozkurttan Hızır'a doğru giden değişim üzerinde durup bu değişimi örneklerle açıklamaya çalışacağız.

1. 1. Kılavuz Bozkurt

Kurda duyulan saygı, temel olarak, kurttan türeme mitiyle ilgilidir. Atalarına saygı duyan ve bu saygıyı kültürleştiren Türkler; *Ata, Baba, Bab, Buka, Kökçe/Gökçe, Kurt Ata, Kurt Dede, Ak Sakal vb.* mitik varlık veya şahsiyetleri zihin dünyalarında yaşatmışlardır (Çetin 2002: 31). Bu bağlamda, yaratılış efsanelerinde yer alan, Türklerin soyunun kurttan geldiğine yönelik inanışları, kurdun bir ata olarak kabul edilmesinin göstergeleri ve bozkurda duyulan saygının bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür (bk. Ögel 2003; 1-29). "Börü börü/Ata-ana yolunda yürü" şeklindeki Karaçay Türklerine ait atasözü kurda duyulan saygıyı, kurdun atalar ruhuyla kurulan ilişkisini ve kılavuzluk vasfını ortaya koyan dikkat çekici bir örnektir. Kurda atfedilen bu saygı, onun tasviri esnasında kullanılan benzetme unsurlarında da kendini gösterir. Kutsal olarak kabul edilen kurdun tasvirinde, "boz" ve "gök" renkleri bulunur.²

Orta Asya'da yaşayan Türk boylarında, hayvan sürülerinin önünde yer

alan, onlara yön veren yaşlı ve tecrübeli tekeye "gök teke" adı verilir. Buradaki "gök teke" ile kurt sürülerinin önlerindeki, tüyleri aklaşmış "gök kurt" arasında mantıksal bir bağlantı kurmak mümkündür (Ögel 1988: 3). Yol gösterici, önder kurdun belirgin özellikleri gök renkli olması ve tüyelerinin aklaşmış olmasıdır. Türklerde yaşlılara özel bir saygı duyulması nedeniyle aklaşmış, yani boz tüyün, yaşlılığın göstergesi olarak düşünülmesi mümkündür. Bun yanı sıra, yeryüzünün rengi olan "boz"un, gökyüzünün rengi "gök"le birlikte kullanılması, Gök Tanrı dinine göndermeler yapmaktadır.

Kurda atfedilen kutsiyeti vurgulamak için kullanılan bu renklerin yanı sıra, halk anlatmalarında kurdun yalnız yerde değil, göklerde de dolaştığı bilgisine rastlanmaktadır (Ögel 1988: 5). Kurdun göklerde dolaşma hali, ona sınırsız özgürlük ve hareket imkanı kazandırmaktadır. Bu özgürlük, anlatmalarda, kurdun birden ortaya çıkması ve yine aynı şekilde kaybolması şeklinde kendini göstermektedir. Ayrıca bu durum, kurdun zaman hâkimiyetinin yanı sıra, mekân hâkimiyetini de göstermektedir. Tüm bu özellikleri sayesinde halk anlatmalarında Tanrısal bir hayvan olması nedeniyle saygı duyulan bozkurt, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan kişilerle, devlet yöneticileriyle ya da komutanlarla iletişim kurmakta ve bu yönüyle de belirli bir kutsallığı temsil etmektedir. Makalenin ilerleyen kısımlarında örnek olarak göstereceğimiz anlatmalarda, bozkurdun yol gösterdiği kişilerin genellikle yukarıda bahsedilen kişiler olduğu dikkati çekmektedir. Bozkurdun kılavuzluk

ettiği söz konusu kişiler, sıradan değil, Tanrı'nın kut verdiği kişiler biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Kurda atfedilen kutsallık; anlatmalarda kurdun rengiyle, yardım ettiği kişilerle, zamanda ve mekânda kolayca hareket edebilme özelliğiyle ifade edilmiştir.

Bu noktada, kılavuzluk varlık olarak bozkurdun yer aldığı Oğuz Kağan Destanı'ndaki pasajlardan örnekler vererek konuya açıklık getirmek mümkündür. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un gazaba gelerek Urum Kağan'ın üzerine yürüdüğü anlatıldığı bölümde, Oğuz'un uykuda olduğu bir sırada çadırına gelen gök tüylü ve gök yeveli kurttan, şu şekilde bahsedilmektedir:

“...O ışıktan gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'a hitap etti ve: 'Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum.' dedi. Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki, askerinin önünde gök tüylü ve gök yeveli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir. Gök tüylü ve gök yeveli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu.” (Bang ve Arat 1936: 19).

Gök tüylü ve gök yeveli kurdun ışıkla gelmesi, onun gökselliğine ve dolayısıyla kutsallığına vurgu yapmaktadır. Nitekim ışığın çoğu kez bir hayvanla özdeşleştiği bilinmektedir (Roux 2002: 186).

“...Ondan sonra Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yeveli erkek kurdu gördü. O kurt Oğuz Kağan'a: 'Şimdi, Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür: ben önden sana yol gösteririm' dedi. Tan ağarınca,

Oğuz Kağan gördü ki, erkek kurt askerinin önünde yürümektedir; sevindi ve ilerledi” (Bang ve Arat 1936: 23).

Bu satırlarda da bozkurdun kılavuzluk işlevi, açık bir şekilde görülmektedir. Bu olay sonrasında başlayan mücadeleyi Oğuz'un kazanmasında bozkurdun kılavuzluğu önemli rol oynamaktadır. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise, gök tüylü ve gök yeveli kurdun erkek olmasıdır. Anlatmalarda dişi kurdun genellikle doğurganlık ya da koruyuculuk yönü ön plana çıkarken, erkek kurdun bilgelik ve kılavuzluk yönünün ön plana çıkmakta olduğu görülmektedir. Bu duruma Jung da dikkat çeker ve rüyalar ya da anlatmalarda yer alan olağanüstü kılavuz varlığın cinsiyetinin erkek olduğunu, yapmış olduğu psikolojik tahliller vasıtasıyla vurgular (2009: 84-85).

Uygur dönemine ait eski yazılı metinlerden birisinde ise, darda kalan Uygurların karşısına bir kurt çıkar ve yol göstererek, onları kurtarır:

“...Uygurlar, ümitsiz bir halde yenen birden ortaya çıkan bir kurdun dağın iç kısımlarına ilerlediğini gördüler. Uygur hakanı adamlarına kurdun arkasından gitmelerini emretti. Kurt dağın dibine varduktan sonra büyük bir mağaraya girdi. Kurdu takip edenlerse mağara önünde onun çıkmasını beklemeye başladılar; fakat kurt geri gelmedi. Askerler mağarada uzun bir yol katettikten sonra öbür ucuna ulaştılar. Karşılarına yemyeşil otlarla kaplı, suyu bol, pek çok kuş türünün bulunduğu, boğa ve maralların oynaşp durduğu güzel bir yayla çıktı.” (Almas 2010: 46).

Oğuz Kağan Destanı'nın tesiriyle teşekkül etmiş olduğunu söyleyebile-

ceğimiz bu anlatmadaki kurdun kılavuzluğu, Ergenekon anlatmasında da benzer şekilde ifade edilmektedir. Bu anlatmada, kurdun kılavuzluğunda yol alan askerlerin, sonunda geniş ve güzel bir yaylaya ulaştığı görülmektedir. Kurdun kılavuzluğunun söz konusu olduğu Oğuz Kağan Destanı ve bu son örnekte görüldüğü gibi, kurdu takip eden ve onun söylediklerini yapanların bir şekilde mükâfatlandırılmakta oldukları ve bu yönüyle de kurdun kılavuzluğunda hareket eden birey ya da toplulukların mutlak surette başarıya veya kendilerinin yararına olacak bir sonuca ulaştıkları dikkati çekmektedir.

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan "Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy"da Kazan Bey'in zor durumda kaldığı esnada, kurt yüzünü mübarek sayarak onunla konuşması ve kurdun rehberliğine ihtiyaç duyması da kurdun kılavuzluk vasfına dair bir örnektir (Ergin 1997: 101).

Türk toplumunun İslamiyet öncesinde kurda yüklemiş olduğu kılavuzluk vasfını, başka örnekler üzerinden takip etmek de mümkündür. Bu noktada, Başkurlara ait bir efsaneyi örnek olarak vermek mümkündür. Söz konusu efsane şöyledir:

"...Günlerin birinde bu kabile reisi ava giderken önünde bir kurt peyda oldu. Reis, bu kurdu takip ede ede, cennet gibi ormanları ve nehirlere olan bir azametli dağlara geldi. O vakit Kurt birden kayboldu. Reis anladı ki, bu rehberlik eden Kurt, Tanrı'dan bu kavime tayin edilmiş 'Kut: talih'tir. Reis geriye, şark diyarına vardı. Kavim ve kabilesini beraber alıp Ural dağlarına getirdi. İşte diğer kardeşlerinden ay-

rılan bu kabileye 'Başkurt' denildi ki, 'Kurdun baş olup getirdiği kavim' demektir." (İnan 1998: 74).

Bu efsanenin İslamiyet tesirinde oluşan diğer varyantında da kurt, yine kılavuzluk vasfı ile karşımıza çıkmaktadır: *"Peygamber, sahabelerinden üç zata 'Ural' dağlarına İslâm dini öğretmek için yollamıştı. Bu sahabelere, Ural dağlarına kadar bir Bozkurt rehberlik etmiştir. Ural dağlarında bulunan kavim de, İslamiyet'i kabul ettikten sonra "Başkurt" diye adlanmıştır."* (İnan 1998: 74).

Efsanenin İslami varyantında bozkurt motifinin yer alması ilk bakışta, daha önce dile getirdiğimiz; "İslamiyet'in kabulüyle halk anlatmalarındaki mitik unsurların yerini İslami unsurlara bırakması" fikriyle çelişiyor gibi görünebilir. Ancak, daha geniş bir çerçevede düşünüldüğünde bu durumun, İslamiyet'i kabul eden Türklerin eski inançlarından birden bire ve bütünüyle uzaklaşmadığını ortaya koyan, dikkate değer bir örnek olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır. Nitekim günümüzde yapılan "türbe ziyareti", "ağaca çaput bağlama", "dilek yazıp suya atma" vb. inanç uygulamalarının eski Türk inançlarıyla olan ilişkisi düşünüldüğünde; en eski inanç biçimlerinin bile, yeni inanç uygulamalarının kabul edilmesinden sonra varlıklarını bir şekilde sürdürdüğü gerçeği ortaya çıkacaktır.

Halk anlatmalarında, hayvan motifleriyle sık sık karşılaşılması mümkündür. Bu anlatılarda hayvanların insan gibi davrandıkları, konuştukları ve çeşitli özellikleriyle, insanlardan daha üstün bir zekaya ve bilgi düzeyine sahip oldukları gözlemlenmekte-

dir. Bu durumda, söz konusu anlatmalarda, bahsedilen ruh arketipinin bir hayvan üzerinden ifade edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Jung 2009: 100). İnsan zihninde var olan -yardımcı- ruh arketipi, bu şekilde bir hayvan biçiminde belirmiş olmaktadır. Bu arketip, İslamiyet öncesi dönemde fiziksel özellikleri ve hırçınlığı nedeniyle saygı duyulan ve totem olarak kabul edilen bozkurt şeklinde somutlaştırılmışken, İslamiyet'i kabul ettikten sonra belirli bir değişim ve dönüşüm süreci yaşayarak Hızır şeklinde tasavvur edilmiştir.

1. 2. Kılavuz Hızır

Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte değişen dünya görüşleri ve buna bağlı olarak sosyal hayatta meydana gelen değişiklikler, halk bilgisi yaratmalarına yansımıştır. Halk anlatmalarında değişiklik gösteren unsurlar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Hızır'dır. Hızır'ın halk anlatmalarındaki kullanımını, bozkurt örneğinde olduğu gibi, bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkmış halk anlatmalarındaki yardımcı ruh arketipi, İslami düşünüş tarzıyla yeniden şekillenerek, aksakallı bilge Hızır figürü şeklinde kendini göstermiştir.

Bu gelişmeyi, Jung'un ileri sürdüğü "...ruh faktörünü simgeleyen kişi, çoğu kez yaşlı bir adamdır. Zaman zaman 'gerçek' bir ruh, yani ölmüş bir kişinin hayaleti, nadiren de, grotesk, cücemsi figürler ya da konuşan bilge hayvanlar bu roldedir" (Jung 2009: 85) düşüncesi kapsamında değerlendirmek mümkündür. Buna göre; ruh arketipinin halk anlatmalarında hem yardımcı gücün karşılığı olarak insani boyutuyla temsili, hem de işlevsel bir

ihtiyacın sonucunda ortaya çıkan bilge hayvan tipinde belirmesi, psikolojik temelleri bulunan ve buradan da halk anlatmalarına yansıyan, dikkat çekici bir durum olarak değerlendirilmelidir.

İslami düşünüş tarzıyla oluşmuş halk anlatmalarında yer alan Hızır tipinin kaynağı, Kuran-ı Kerim ve hadislere dayanmaktadır. El-Kehf suretinde, "Hızır" adı zikredilmeden Hz. Musa'ya rehberlik eden bir kişi hakkında bilgi verilmektedir. Bu kişinin Hızır şeklinde adlandırılması sahil hadisler vasıtasıyla olmuştur. Arapça kökenli bir kelime olan Hızır; bir isim değil, "yeşil, yeşil dal veya yeşilliği çok olan yer" manasına gelen "el-Ahdar" kelimesinden türeyen, "el-Hadır" şeklinde kullanılan bir lakaptır. Bu lakabın kullanılmasının sebebi ise, Hızır'ın oturduğu verimsiz, kuru yerleri yeşertmesine yönelik olan inançtır (Ocak 1999: 24-29; 39-40).

Hızır, Türkler arasında farklı adlarla da anılmaktadır. Gök Sakallı Koca, bu adlardan biridir. Bu adlandırmaya Altay efsanelerinde de sıkça rastlanmaktadır. Tıpkı Manas Destanı'nda "gök-kurt"un Tanrı'nın sembolü olması gibi, Gök Sakallı Koca/Vezir'i de Tanrı tarafından gönderilmiş, hükümdarın yardımcısı olan kutlu kişi olarak değerlendirmek mümkündür (Köksal 1984: 176).

Tasavvufi etkiyle oluşan anlatmalarda somut olarak bir kılavuzluktan ziyade mürşitlik vasfıyla karşımıza çıkan Hızır, Türk inanç sisteminde, ölümsüz olarak kabul edilir. Hızır'ın ölümsüzlüğüne yönelik bu düşünce, Türk toplumunun zihninde derin köklere sahip olan "ruhun ölmezliği" anlayışının tezahürü şeklinde değerlendirilmelidir.

direbileceğimiz atalar kültü inancının, İslamiyet'ten sonraki dönemde de devam ettiğine işaret etmektedir.

İslamiyet'in kabulünden sonra yalnızca inanç boyutunda bir süreklilik olmamış bunun yanı sıra, siyasi düşünüş tarzı da bu sürece dâhil olmuştur. Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesi İslamiyet'le birlikte, bünyesine "gaza" ve "fetih" anlayışını da katarak varlığını sürdürmüştür. Bu düşüncenin gerçekleşmesinin tek yolu ise, söz konusu dönemde gerçekleştirilen savaşlar olmuştur. Bu doğrultuda yapılan savaşlarda, ilahi bir güce duyulan ihtiyacı karşılayan yardımcı, İslamiyet'in kabulünden önce Oğuz Kağan'a yol gösteren gök yeveli bozkurt iken, İslamiyet'le birlikte Hızır'a dönüşmüştür. Bu noktada, Hızır'ın büyük savaşları yöneten cihangir hükümdarlara yol göstericiliğine dair bir örneği aktarmak yerinde olacaktır:

"Devletşah Tezkiresi'nde onun (Hızır'ın) Cengiz Han'ın askerlerinin önünde Hz. Muhammed'le birlikte kılavuzluk yaptığı; Risâle-i Tevârih-i Bulgariye'de ise, Türkistan seferi esnasında Buhara'ya kadar Timur'a yol gösterdiği anlatılır" (Ocak 1999: 94-95).

İslamiyet'ten sonraki dönemde yazılı olarak oluşturulan destanlar arasında yer alan Battalâmelerde, Hızır'ın kılavuzluğuna dair pek çok örnek bulunmaktadır. 16. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen Battal Gazi Destanı'nın bir varyantında yer alan örneklerden birinde Battal Gazi'nin arkadaşları, onu aramaya çıktıklarında Hızır'la karşılaşır ve Hızır onlara; *"Dönün sizi Seyyit'e ileteyim."* der. Daha sonra onları Battal Gazi'nin ya-

nına getirir ve kaybolur (Köksal 1984: 178). Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'a rehberlik eden bozkurdun ani bir şekilde gözden kaybolması gibi, Battal Gazi'nin arkadaşlarına yol gösteren Hızır'ın da ani bir şekilde ortadan kaybolduğu görülmektedir.

Bu konuda aktarılabilecek bir başka örnek ise, Menakıb-ı Gazavât-ı Battal Gazi'de yer almaktadır. Yolunu kaybederek çaresiz kalan Battal'ın yardımına Hızır, atıyla birlikte yetişir ve *"Ciger kuşem, atın başını şehretut"* deyip atını ona vererek kahramana hangi yöne gideceğini gösterir. Hızır'ın dediğini yapan Battal, böylelikle şehrine vararak cadıların elinden kurtulur (Ergun 1993: 26). Battal Gazi'nin kahramanlıklarını anlatan Battalnâmelerde Hızır'ın yol göstericiliğinin yanı sıra, yara sağaltması, insanları dine davet etmesi gibi pek çok özelliğini vurgulayan örnek de yer almaktadır.

Hızır'ın kılavuzluğuna dair bilgilere, Saltuknâme'de de rastlamak mümkündür. Saltuknâme'de Hızır, Sarı Saltuk'a mağrip diyarındaki kafirlerle mücadelesi esnasında yardım eder. Bu pasajlardan birinde, Sarı Saltuk'un bindiği gemi girdaba yakalanır ve Hızır birden ortaya çıkarak Saltuk'un bindiği gemiyi girdaptan kurtarır. Saltuknâme'de yer alan bir başka bölümde ise Hızır, Hilal Cadu'yla savaşmaya giderken Saltuk'a, Seyhun ırmağını aşması için yardım eder (Ocak 1999: 174). Rumi'nin, derlemeleri neticesinde oluşturduğu Saltuknâme, halk arasındaki mevcut anlatılardan yararlanarak oluşturulması nedeniyle önemlidir; çünkü yazılı olarak oluşturulmuş

Türk destanlarında destan yaratıcısı, her ne kadar toplumun değer yargılarına bağlı kalarak destanı oluştursa da, bu yaratımda esas olan destan yaratıcısının yararlandığı kaynak ve hayal dünyasıdır. Bu nedenle Rumi'nin eseri, halkın zihnindeki Hızır algısını yansıtan, daha sübjektif bir destan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Battalnâme ve Saltuknâme dışında, Kırgız Türklerinin Manas Destanı'nda da Hızır, kahramana yardım eden ilahi bir varlık olarak yer almaktadır. Destanda Hızır, kahramana yardım edip, ona yol göstermektedir (bk. Yıldız 1995).

Hızır'ın, destan kahramanlarının koruyucusu, yol göstericisi rolüne Köroğlu Destanı'nın Urfa Rivayeti'nde de karşılaşmak mümkündür. Bu rivayete göre; Hasan Bey eşkıyalığa giderken Hoca Hızır'a rastlar. Hızır, Hasan Bey'in sırtını okşar. Bir defa da Hasan Bey, annesinin mezarına uğrayıp attan düştüğü zaman onu Hızır kurtarır. Hasan Bey Çin'e gideceği zaman Hızır tekrar karşısına çıkar ve "Sen güzelsin. Git, muvaffak olursun" der (Ergun 1993: 29). Hızır'ın Hasan Bey'in Çin'e gideceği esnada karşısına çıkıp onu yolculuğa teşvik ettiği bu kısım, Oğuz Kağan Destanı'nda yer alan, bozkurdun Oğuz'un otağına gelerek Oğuz'la konuşmasının yer aldığı kısmı anımsatmaktadır. Bu örneğin yanı sıra Hızır'ın, Köroğlu Destanı'nda, kendinden medet umulan bir varlık olarak, çok farklı işlevlerde yer aldığı görülmektedir.

Köroğlu Destanı'nın Kazak Türklerine ait versiyonunda, Köroğlu'nun Ayvaz'ı almaya giderken ettiği dua şöyledir:

Elmas kılıç alayım
Düşmana karşı koşayım
Hızır, İlyas, Ğavis - Ğıyas
Yardım eder hanginiz?

Köroğlu'nun duası neticesinde Hızır, savaş esnasında da Köroğlu'nun karşısına çıkmaktadır (Ergun 1993: 31). Savaşa gitmeden önce Oğuz'a yardım eden bozkurdun toplumun zihnindeki imajıyla, örnekte görüldüğü gibi, kendisinden yardım dilenen Hızır imajının, aynı psikolojik alt yapıya bağlı olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim bu psikolojik alt yapı, bireyin zihninde şekilsiz olarak yer alan ve ihtiyaç duyulduğunda rüyalar ya da halk bilgisi ürünleri vasıtasıyla ifade edilme imkanı bulan ruh arketipini karşılamaktadır.

Bu örnekler dışında pek çok Türk destanında Hızır, kahramana ad koyan, yaralarını sağaltan, savaşlarda yardım eden ve kahramana yol gösteren ilahi varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.³

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonraki dönemlerde oluşan halk anlatmalarının bazılarında Hızır'ın yanı sıra, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin yardımcı kişi olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. İslamiyet'in kabulünden hemen sonra oluşan bu anlatmalarda, kahramana yardım eden ilahi varlığın Hızır yerine, Hz. Muhammed ya da Hz. Ali şeklinde tasavvur edilmesi, toplum zihninde Hızır figürünün tam olarak yerleşmemesiyle alakalı olabilir. Nitekim daha sonraki dönemlerde teşekkül ettiğini bildiğimiz destanlarda, Hızır'dan başka yardımcı ilahi varlığa pek rastlanmamaktadır. Bu durumun, Ebû Müslim Destanı'nın ortaya çıktığı

ğî çevre gibi belli çevrelerde, Bâtını ve Heterodoks eğilimlerin etkisiyle oluştuğunu düşünmek de mümkündür. Bu etkilerin artmasıyla bu çevrede oluşan destanlarda Hızır'ın yerine Hz. Ali'nin geçtiğini söylemek mümkündür (Ocak 1999: 176). Örnek verecek olursak, Alpamış Destanı'nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasında (Yoldaşoğlu 2000) Baybörü ve Baysarı'ya çocukları olması için Hz. Ali'nin yardımcı olması, Alpamış ile Berçin'i rüya âleminde Hz. Ali'nin buluşturması gibi bölümler bulunurken, destanının Töre Mirza-yev tarafından derlenen Böri Bahşı versiyonunda, Hz. Ali'nin yerini Hızır almıştır. Benzer örnekler Türk dünyası destanlarının çoğunda mevcuttur.

Sonuç

Türk halk anlatmalarında ve özellikle destanlarda, destan kahramanına kılavuzluk eden olağanüstü yardımcı varlığın değişim-dönüşümü üzerine yaptığımız inceleme, Türk toplumunun zihin dünyasındaki kılavuz figürünün temel özelliklerini göstermektedir. İslamiyet öncesi dönemde teşekkül eden anlatmalarda bozkurt, İslamiyet'in kabulüyle birlikte başlayan dönemde teşekkül eden anlatmalarda ise Hızır şeklinde karşımıza çıkan olağanüstü kılavuz varlık, bir arketipin ifade boyutuna taşınması girişiminin sonucudur. Bağlı olunan dinin temel dinamiklerine uygun formlarda ifade edilen bozkurt ve Hızır'ın tavsiflerindeki bazı benzer unsurlar şunlardır:

1. Olağanüstü, tanrısal varlıklardır.
2. Kutsal, soyut bir varlık kabul edildikleri için ölümsüzdürler.
3. Zaman ve mekâna hükmederler.

4. Süratlidirler, aniden ortaya çıkıp kaybolurlar.

5. Her ikisi de erkek olarak tasavvur edilir.

6. Yaşlı, güçlü ve tecrübelidirler.

7. Tavsiflerinde "gök, boz, ak, kır" gibi sembolik olarak tanrısallığı simgeleyen renkler kullanılır.

8. Bozkurt, Tanrı'dan kut almış kişilere görünür, yardım eder ve onlarla konuşur; aynı şekilde özellikle tasavvufi anlatmalarda Hızır, hak yoluna baş koymuş insanlara görünür ve yardım eder.

Bu benzerlikler, bir taraftan Türk kültür hayatındaki sürekliliği ortaya koyarken diğer taraftan Türk toplumunun zihnindeki olağanüstü kılavuz varlığın temel özelliklerini gözler önüne sermektedir.

Rosiére'nin halk anlatmaları üzerine geliştirdiği kanunlar arasında yer alan yer değiştirme ve adaptasyon kanunları, bozkurttan Hızır'a giden değişim-dönüşüm sürecinin edebi dayanağını oluştururken; Jung'un, "ruh arketipi"nin rüyalarda ve halk bilgisi ürünlerinde bazen "olağanüstü özelliklere sahip hayvan" bazense "yaşlı bilge adam" şeklinde tasavvur edilmesine dair görüşleri, bu sürecin psikolojik temellerini göstermektedir.

NOTLAR

- 1 Benzer bir adaptasyon sürecini, şamanlığa giriş (initiation) ritüelleri ile günümüz destan anlatıcılığı geleneğinde de görmek mümkündür. Şamanlığa girecek kişinin, ölmüş şamanların ruhlarını görmesi sonucu hastalanması (bayılması) ve hastalık sırasında veya öncesinde gördüğü rüya sonucunda kendisine Şaman olması gerektiği konusunda birtakım şeyler söylenmesi ve yaptırılmasıyla günümüz destan anlatıcılarının gördüklerini söyledikleri, bir destan kahramanı veya dini kimliği olan Hızır, pir, derviş, evliya, dede vb. tarafın-

- dan kendilerine verilen "bade" benzeri içecekleri içmeleri sonucunda mesleğe girmeleri veya sanatlarına profesyonel anlamda başlamaları arasında ciddi bir benzerlik vardır (Ekici 2004: 45-46).
- 2 Kurdun ilahi bir varlık olarak algılandığı anlatılarda, yelesinin renginin gök, kendi renginin ise boz olduğu görülmektedir. Kurda tanrısallık kazandıran bu renklerin, gökyüzü ve dolayısıyla Gök Tanrı diniyle ilgili renkler olması tesadüfi değildir. Zira Kırgız Türklerinde "Kök cal", yani "Gök yelesi" betimlemesi kurt, yani "böri" sözünün karşılığı olarak kullanılır. Buna "kök cal pörü" diyen Türk boyları da vardır. Bu unvan destanlarda, Manas Han gibi Türk yiğitlerine verilen betimlemedir. Hırsız ve hayvan katili kurtlar için ise, yalnızca -yine kurt karşılığı olarak- "kaskır" veya "kaşkır" denilir. Yani kurdun iki sıfatı için ayrı ayrı adlar söylenir (Ögel 1988: 4).
- 3 Hızır'ın ad koyma, yaraları sağaltma, savaşlarda yardım etme ve kahrmana yol gösterme rollerinin bulunduğu destanlardan bazıları şunlardır: Karakalpak Türklerinden Kurbanbey Cırav'dan derlenen Mehlikal Destanı'nda, yine Karakalpak Türklerinin muhabbet destanlarından olan Selim Can Destanı'nda, Gülneher Destanı'nda, Şaryar Destanı'nda, Hacı Girey Destanı'nda, Koblandı Batır Destanı'nın Kazak ve Karakalpak varyantında, Özbek Köroğlu Destanı'nı dairesi içerisine giren destanlardan olan "Balagerdan", "Şahdarhan", "Haldarhan" ve "Nuralı"de, Özbek Delli ve Hüşkeldi destanlarında, Yekke Destanı'nda, Kırgız Türklerinin Er Tabıldı Destanı'nda, Kazak Türklerinin Asıncayğı, Toğan, Abat destanı hikâyesinde, Başkurt Türklerinin Akbuzat Destanı'nda, Uygur Türklerinin Abdurrahman Han Destanı (bk. Ergun 1993; 25-50).

KAYNAKLAR

- Almas, Turgut. *Uygurlar*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Bang, W. ve G. R. Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936.
- Çetin, İsmet. "Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır'dan Hızır'a Geçiş". *Milli Folklor* 54, (Yaz 202): 30-34.
- Çobanoğlu, Özkul. "Kılavuz Kurt Motifinin Tarihsel Bağlamlarda ve Günümüz Alevi-Bektaşî Tarikatlarındaki Yapısal ve İşlevsel Sürekliliği Üzerine Tespitler". *Kadri Erdoğan: Hacı Bektaş Veli Armağanı*. An-

- kara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, ss. 165-173, 1997.
- Ekici, Metin. *Türk Dünyasında Köroğlu (İlk Kol) İnceleme ve Metinler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ergun, Pervin. "Halk Anlatmalarında Hızır". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1993.
- İnan, Abdulkadir. *Makaleler ve İncelemeler I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Gennep, A. Van. *La Formation des Légendes*. Éditeur: Ernest Flammarion. Paris, 1912.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Kaya, Doğan. *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Köksal, Hasan. *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1999.
- Oğuz, Öcal. "Boz Atlı Hızır-Ren Geyikli Noel Baba İkileminde Türklerde Yılbaşı". Y. a. y. *Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Biliimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Ögel, Bahaeddin. "Türkler'de Semâvî Kurtlar". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 13, ss. 2-7, 1988.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Roux, Jean-Poul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kalebali Yayınları, 2002.
- Yıldız, Naciye. *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Yoldaşoğlu, Fazıl. *Alpamış Destanı*. Aktaran: Aysu Şimşek Canpolat - Aynur Öz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.